

poldermodel Pensioenen en polderen

De discussie over de toekomst van het pensioenstelsel was scherp. Vakbondsleden die vrezden voor hun pensioen dwongen bestuurders het pensioenakkoord niet te steunen. Dit maakt de basis waarop de FNV haar handtekening onder het akkoord heeft gezet wankel. De meeste vakbondsbestuurders steunen het poldermodel van harte. Dit model is afhankelijk van de betrouwbaarheid van de ondertekenaars. Nu veel vakbondsleden de centrale lijn niet steunen lijkt het poldermodel te wankelen.

Diverse waarnemers en commentatoren waarschuwen dat de moeilijkheden rond het pensioenakkoord het poldermodel in gevaar brengen.

Door de weigering van de twee grootste bonden om de centrale lijn binnen de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) te volgen, wankelt het systeem van landelijke tripartite afspraken tussen overheid, werkgevers en werknemers. Hoe reëel is de dreiging dat het poldermodel ten einde loopt? Om die vraag te beantwoorden is het van belang de ontwikkeling van het pensioenstelsel en de bezwaren tegen de verhoging van de pensioenleeftijd die tot het nee tegen het pensioenakkoord hebben geleid, te onderzoeken.

Ontstaan van het pensioenstelsel

Het pensioenstelsel bestaat uit drie pijlers. De eerste pijler is het staatspensioen; iedereen die de leeftijd van 65 jaar bereikt, ontvangt van de overheid een uitkering, de AOW. De tweede pijler is een aanvullende uitkering uit collectieve regelingen waar ongeveer negentig procent van de werknemers onder valt. De derde pijler bestaat uit regelingen die iedereen individueel kan treffen voor de ouderdomsvoorziening. Van de totale pensioenuitkeringen

komt ongeveer de helft voor rekening van de AOW, 45 procent wordt gefinancierd uit de aanvullende pensioenen, en 5 procent valt binnen de derde pijler. De afgelopen jaren trad een verschuiving op in de verhouding tussen de drie pijlers. De AOW-uitkeringen daalden tussen 1995 en 2007 van 5,5 naar 5,3 procent van het bruto binnenlands product (bbp), terwijl de andere pijlers samen stegen van 2,6 naar 3,5 procent van het bbp (Vliet *et al.*, 2011). Deze verschuiving komt doordat steeds meer werknemers onder een collectieve pensioenregeling vallen, maar past ook goed in het neoliberale idee van een terugtrekkende overheid. Mensen zijn in de tweede, maar vooral in de derde pijler immers zelf verantwoordelijk voor een goede ouderdomsvoorziening.

Het Nederlandse pensioenstelsel heeft een einde gemaakt aan de situatie waarin oud zijn arm zijn betekende. Vooral door de AOW valt nog slechts een op de veertig 65-plussers onder de armoedegrens, waarbij overigens dient te worden aangetekend dat de inkomensnorm voor die grens vastgesteld is in 1979. Sindsdien is de norm slechts aangepast aan de inflatie maar niet aan de welvaartsstijging die voor alle 65-minners tussen 1990 en 2005 2,2 procent bedroeg. Voor gepensioneerden was dat slechts 0,6 procent. Het verschil tussen 65-plussers en werkenden is daardoor fors groter dan in 1979 het geval was (De Beer, 2008). Toch zijn ouderen niet meer overgeleverd aan armoede en de goedwillendheid van stedelijke overheden en kerkelijke liefdadigheid.

Een goed ouderdomspensioen was in de negentiende eeuw een speerpunt van de vroege arbeidersbeweging. Dat was, toen de Maas-trichtse fabrikant Petrus Regout voor een parlementaire enquête als volgt antwoordde op

SJAAK VAN DER VELDEN

Medewerker bij het wetenschappelijk bureau van de SP en affiliated fellow bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

De auteur heeft verklaard dit artikel alleen te publiceren in ESB en niet elders te publiceren in wat voor medium dan ook. Het is wel toegestaan om het artikel voor eigen gebruik en voor publicatie op een intranet van de werkgever van de auteur aan te wenden.

een aantal vragen over zijn arbeiders:

“V. Maar gij zult ze toch niet laten werken tot ze er dood bij neêrvallen?

A. Pensionneeren doen wij ze niet.

V. Dus, er is in uwe fabriek gansch geen sprake van pensionneeren? Goed verstaan?

A. Neen. (...)

V. Wanneer gij ze niet meer gebruiken kunt, gaan zij heen en doet gij niets meer aan hen. Een groot deel komt dan eenvoudig ten

laste van de stedelijke armenkas?

A. Ook al.” (Van der Loeff en Goeman Borgesius, 1887). Veel Nederlandse patroons dachten zo, maar andere beseften dat deze benadering funest was voor een gezonde ontwikkeling van de maatschappij. Zij, moderne ondernemers als Jacques van Marken uit Delft en Jan van Besouw uit Goirle, richtten pensioenfondsen voor hun personeel op. Van Marken, de stichter van enkele grote bedrijven die tot op de dag van vandaag het aanzicht van Delft bepalen, vond “dat de kosten voor verzekering van den ouden dag moeten beschouwd worden als een deel van den kostenden prijs van den arbeid” (Van Marken, 1889). Zijn visie kwam voort uit billijkheid naar de medemens, maar ook uit maatschappelijke ongerustheid. Ongerstheid over wat de maatschappij te wachten stond als er niets gebeurde aan de grote ongelijkheid, de onvrede en het opkomende arbeidersverzet. Zoals hij in 1869 al schreef: “De arbeidersquestie is, op het oogenblik, naar het mij voorkomt, het gewigtigste sociale vraagpunt. Zij zal onvermijdelijk tot een uitbarsting komen; het is dus zaak er op voorbereid te zijn” (Van Marken-Matthes, 1869). Van Marken en geestverwanten waren echter roependen in de woestijn; in 1890 had slechts een half procent van de bevolking enigerlei vorm van verzekering tegen de gevolgen van de ouderdom. Dat was zelfs minder dan aan het begin van die eeuw (Leeuwen, 2000).

In 1890 had slechts een half procent van de bevolking enigerlei vorm van verzekering tegen de gevolgen van de ouderdom. Dat was zelfs minder dan aan het begin van die eeuw

Wachten op de werkgevers bleek geen zinnige optie en de roep om ingrijpen van de staat nam daarom toe. De overheid trof vanaf 1836 voor haar eigen personeel al goede oudedagsvoorzieningen. De diverse overheidspensioenfondsen werden in 1922 samengevoegd tot het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP) dat na veertig dienstjaren voorzag in een pensioen van zeventig procent van het laatst verdiende loon (Van Gerwen, 2000a).

Rentezegels plakken

Rond de eeuwwisseling discussieerde men over de vraag of er een staatspensioen voor iedereen moest komen, of een verzekering voor werklieden. Als compromis kregen vanaf 1913 personen van 70 jaar en ouder een kosteloos ouderdomspensioen in de vorm van een invaliditeitsuitkering, omdat ouderen gelijk

werden gesteld aan invaliden. In 1919 werd de regeling gewijzigd en de leeftijd naar 65 bijgesteld. Werkgevers voldeden de premie door het plakken van rentezegels en niet-loonarbeiders konden zich, mits zij niet te veel verdienden, vrijwillig verzekeren.

De uitkering van drie gulden per week – niet-geïndexeerd – was aan de lage kant. Daarom deden ouderen nog steeds een beroep op allerlei vormen van onderstand en bleven aanvullende verzekeringen noodzakelijk. Het aantal werknemers dat onder een dergelijk pensioen viel nam gestaag toe, maar in 1953 gold het nog slechts voor veertig procent; veel ouderen werkten noodgedwongen door.

Om hieraan een eind te maken kregen vanaf eind 1947 via de Noodwet Ouderdomsvoorziening alle mensen boven de 65 die onder een bepaalde inkomensgrens zaten een uitkering. Deze noodregeling die door minister van Sociale Zaken Drees tot stand was gebracht, liet in het eerste jaar al 250.000 mensen van “vadertje Drees trekken”. Tien jaar later zette men de noodregeling om in een definitieve, de Algemene Ouderdomswet (AOW), een staatsverzekering waaruit een voor iedere 65-jarige gelijke uitkering wordt verstrekt. In de eerste jaren was de AOW nog een tamelijk minimale uitkering, maar vanaf 1971 werd ze gekoppeld aan het wettelijke minimumloon en daarmee het “hoogste staatspensioen ter wereld” (Van Gerwen, 2000b).

Tijdens de economisch moeilijke jaren tachtig gingen er stemmen op dat de AOW op termijn onbetaalbaar zou worden. Een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd naar 66 jaar werd als een mogelijke oplossing voorgesteld, maar een staatscommissie onder leiding van Willem Drees jr. – de zoon van de man van de noodregeling uit 1947 – concludeerde in 1987 dat de uitgavendruk van de AOW in 2030 niet boven die van 1985 uit zou komen. Geen reden tot paniek dus. Toch brak er enkele jaren later weer paniek uit over de houdbaarheid van de AOW; deze werd in 1988 gepareerd met een AOW-spaarfonds waarin miljarden zouden worden gestort om eventuele toekomstige problemen op te vangen. Toen bleek dat dit spaarfonds slechts op papier bestond en er geen euro in zat, besloot de Tweede Kamer om het maar weer op te

heffen (Tweede Kamer, 2011). Ook deze paniekaanval doofde uit. De deelname aan aanvullende pensioenen (de tweede pijler) nam na de Tweede Wereldoorlog fors toe totdat vrijwel alle werknemers onder een van de fondsen vielen. De besturen van de pensioenfondsen die de gelden beheerden, vielen wettelijk toe aan werkgevers en werknemers, waarbij de laatsten door de vakbonden worden vertegenwoordigd. Maatschappelijke ontwikkelingen zoals individualisering, toename van deeltijdwerk en een groeiende groep tweeverdieners, maar ook opeenvolgende economische crises, waren aanleiding om een aantal veranderingen in de bestaande regelingen door te voeren. Voorbeelden van wijzigingen zijn de verschuiving van de meeste aanvullende pensioenen van eindloon naar middelloon, wat een lagere uitkering betekent, maar ook het bevriezen van de welvaartsvastheid. In de huidige discussie speelt vooral de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd een rol. De discussie over de noodzaak van die verhoging is in 2000 op de politieke agenda gezet door een rapport van de Europese Rondetafel van Industriëlen (European Round Table of Industrialists, 2000). De ERT promoot immers al sinds 1993 de individualisering van sociale voorzieningen en een verlaging van de sociale lasten als deel van het totale inkomen. Zoals ze in 1993 schreven: *“The total level of taxation and social security charges should be reduced by giving more responsibility to each individual for his own welfare”* (European Round Table of Industrialists, 1993). De door de ERT ontwikkelde ideeën zijn van groot belang geweest voor het bepalen van de politieke agenda van Europa, waaronder de interne vrije markt (Van Apeldoorn, 2000), en de pensioendiscussie is daar een onderdeel van. Ook rond de AOW brak weer paniek uit, “de derde AOW-paniek” zoals Bart Tromp dat cynisch noemde (Tromp, 2006).

Het huidige pensioenakkoord

Sinds tien jaar is de discussie over verhoging van de pensioenleeftijd weer actueel. Aan het begin van de eeuw trachtte de regering een eind te maken aan de mogelijkheden voor vervroegde pensionering, die waren ingesteld om de werkloosheid van de jaren tachtig te bestrijden. Dat plan leidde tot massale maatschappelijke protesten, waaronder de demonstratie van 300.000 mensen op 2 oktober 2004 in Amsterdam. Daarop haalde de regering de scherpe kantjes van de voorstellen af, maar in de jaren daarna ging de discussie gewoon door. Balkenende IV kwam met een nieuw plan, maar dat is door zijn opvolger Rutte ingetrokken en vervangen door weer een nieuw plan. Belangrijkste onderdeel is de verhoging van de pensioenleeftijd tot 66 jaar. Voor de uiteindelijke invoering is gewacht op een akkoord tussen de sociale partners, dat bekend is geworden als het pensioenakkoord. Nadat het kabinet en de werkgeversorganisatie VNO-NCW het akkoord begin juni steunden, sloot vakcentrale CNV zich er op 13 juli ook bij aan. Na ledenraadplegingen en een afwijzing door de grootste twee bonden stemde een meerderheid van de negentien leden van de FNV er op 19 september 2011 toch mee in. In het akkoord is door de ondertekenaars aanvaard dat de pensioenleeftijd omhoog dient te gaan naar 66 jaar en op termijn verder, naar gelang de ontwikkeling van de levens-

verwachting. Een tweede essentieel kenmerk van het akkoord is – zeker na de toezegging van de minister dat er ruimte komt middels de vitaliteitsregeling – een aanmoediging om een groter deel van het pensioen uit de derde pijler te halen.

Consequenties voor het poldermodel

Is de discussie over de verhoging van de pensioenleeftijd een bedreiging voor het poldermodel? En dan niet zozeer de discussie zelf, als wel het feit dat binnen de grootste vakcentrale forse tegenstellingen bestaan over de te volgen politiek.

Poldermodel is de naam die sinds begin jaren tachtig wordt gegeven aan een systeem waarvan de wortels al ver voor 1940 liggen. In 1919 werd de Hoge Raad van Arbeid in het leven geroepen onder druk van de revolutionaire woelingen die de westerse wereld in hun greep hielden. Het besef groeide dat in een gezonde sociaal-economische besturing van het land de vakbeweging een rol moest krijgen. Waren vakbonden aanvankelijk voor veel ondernemers slechts een lastig obstakel, nu begrepen velen dat een vertegenwoordiging van de factor arbeid nodig was om de rust te bewaren en de productie te bevorderen.

Na de Tweede Wereldoorlog kregen de gezamenlijke vakcentrales definitief de erkenning waar ze bijna zeventig jaar voor hadden gestreden; ze mochten meepraten in de StAr – en later de SER – die de regering adviseerde. Dit nieuwe stelsel uit het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen van 1945 kende echter ook een keerzijde. De regering beloofde te luisteren naar de sociale partners en nam hun adviezen ter harte, maar bepaalde eenzijdig de ontwikkeling van lonen en prijzen.

Deze geleide loonpolitiek werd gesteund door werkgevers en vakbeweging, maar leidde er wel toe dat de Nederlandse loonkosten in 1958–1966 tot de laagste van West-Europa behoorden (Windmuller, 1970). De besturen van de erkende vakbonden gingen akkoord met het regeringsbeleid maar aan de basis van de vakbeweging werd daar wel eens anders over gedacht. Veel werkgevers waren trouwens ook niet altijd blij met de lage lonen en probeerden

met de betaling van zwarte lonen personeel aan te trekken.

Einde geleide loonpolitiek

Werknemers stemden met hun voeten en grote, vooral wilde stakingsbewegingen aan het begin van de jaren zestig leidden tot forse loonstijgingen en het einde van de geleide loonpolitiek. Het bestaande stelsel van arbeidsverhoudingen schudde op zijn grondvesten.

Als reactie op deze onvrede aan de basis radicaliseerde de vakbeweging om het contact met de gewone leden te herstellen. Dat ging niet eenvoudig omdat de leiders te veel gewend waren geraakt aan het vergaderen met de top van politiek en bedrijfsleven.

De radicalisering was voorzichtig maar duidelijk. In de jaren zeventig kwam het tot grote door de vakbonden geleide stakingen. Blijkbaar zorgde dit voor een toenemende sympathie voor de vakbeweging want de organisatiegraad die in de jaren zestig was gedaald, steeg weer. De economische crisis en werkloosheid van eind jaren zeventig gooiden echter roet in het eten. Vakbondsbestuurder die de crisis van de jaren dertig nog hadden meegemaakt, bepleitten een vakbondspolitiek die gericht was op werkloosheidsbestrijding. In de heersende economische opvattingen betekende dat loonmatiging en zelfs tijdens de grote industriestaking van 1973 verklaarde voorzitter Arie Groenevelt van de Industriebond NVV – de schrik van veel ondernemers op dat moment – dat de lonen gematigd moesten worden. Niet iedereen was daar enthousiast over. Die onvrede kwam tot uitdrukking tijdens een grote stakingsbeweging in 1979. Toch besloten de bondsbestuurders te blijven inzetten op bestrijding van de werkloosheid door loonmatiging om zo de winstgevendheid van bedrijven te bevorderen.

De stap naar ondertekening van het Akkoord van Wassenaar in 1982 was toen nog maar

Aan de basis van de vakbeweging heerst een gevoel dat het pensioenakkoord de werkgevers bevoordeelt en de opgebouwde pensioenen te afhankelijk van de beurs worden

werkelijkheid was weerbarstiger. Het poldermodel stond toch al onder druk doordat het kabinet-Kok in 1994 de verplichting om advies aan de SER te vragen afschafte. Advies werd nog wel gevraagd, maar was niet meer dwingend voorgeschreven. Een jaar later moest de voorzitter van de Bouwbond FNV alle zeilen bijzetten om zijn leden af te houden van het stellen van een hogere looneis dan centraal binnen de FNV was afgesproken. De leden waren het jarenlang inleveren beu en toen de werkgevers aankondigden de VUT af te willen bouwen, kon de bond niet anders dan een staking uitroepen; de grootste bouwstaking sinds de oorlog.

Aan de basis van de vakbeweging – onder een aanzienlijk deel de *rank-and-file* – heerst, gezien de referenda bij FNV Bondgenoten en Abvakabo, een gevoel dat het pensioenakkoord de werkgevers bevoordeelt en de opgebouwde pensioenen te afhankelijk van de beurs worden, waardoor uitbetaling van het opgebouwde pensioen zelfs in gevaar komt. Deze houding van veel leden heeft de voorzitters van genoemde bonden ertoe gebracht het pensioenakkoord af te wijzen en het voorzitterschap van Agnes Jongerius ter discussie te stellen (Van der Kolk, 2011). Overigens zijn beide voorzitters op zich niet tegen verhoging van de pensioenleeftijd, maar vooral tegen de uitwerking daarvan. In die zin lijkt het conflict tussen de bondsvoorzitters vooral een kwestie van accentverschillen en minder van een principieel verschil.

De vakbeweging voert al jaren strijd om de organisatiegraad weer te laten groeien. Luisteren naar wat de leden willen kan een middel zijn om dat te bereiken. Er is echter een keerzijde aan deze opstelling. De afzijdigheid van de twee grootste bonden bij de aanvaarding van het pensioenakkoord ondermijnt namelijk de geloofwaardigheid van een handtekening van de FNV-voorzitter en bedreigt daarmee het poldermodel.

Conclusie

In de al jaren slepende discussie over de toekomst van het pensioenstelsel lijkt er nu eindelijk overeenstemming te bestaan tussen rege-

een kleine. Essentieel binnen dit akkoord was dat de ondertekenaars erop konden vertrouwen dat elk zijn achterban onder controle had. Dat leek het geval want vanuit de vakbonds burelen klonk weinig oppositie tegen het akkoord, maar wederom stemden ontevreden leden met hun voeten. De organisatiegraad daalde fors nadat deze in de roerige jaren zeventig juist was gestegen, en ook het absolute ledental daalde voor het eerst sinds 1969. De top van de vakbeweging functioneerde goed in “de polder” die sinds 1982 de kern leek van het Nederlandse systeem van arbeidsverhoudingen, maar veel leden, kaderleden en daarom soms ook de besturen van afzonderlijke bonden liepen geregeld tegen grenzen aan. FNV-voorzitter Lodewijk de Waal kon dan wel zeggen dat vergaderen in de polder “met de benen op tafel” gebeurde (Van der Velden, 2005), de

ring en sociale partners. Alle drie de partijen hebben het recentste pensioenakkoord ondertekend. Een mooi resultaat van het Nederlandse poldermodel, zo lijkt het. Toch is de werkelijke situatie minder rooskleurig dan op basis van het akkoord zou mogen worden verwacht.

De onvrede onder een groot deel van de leden van de vakbeweging bedreigt namelijk het overleg tussen de drie partijen die participeren in het poldermodel. Groepen binnen de vakbeweging die naar de leden luisteren, zagen de afgelopen jaren kans om de onvrede die onder een aanzienlijk deel van de leden heerst te kanaliseren en het door de polderaars gesloten pensioenakkoord te dwarsbomen. De dwarsliggende bonden eisen zelfs een eigen plaats op binnen het centrale overleg: een doorbreking van de bestaande praktijk. De soep zal echter wel niet zo heet worden gegeten als ze is opgediend, want het is nog maar de vraag is of binnen de hogere regionen van de vakbeweging een echte omslag zal plaatsvinden. Polderen is vanouds een wezenskenmerk van de Nederlandse vakbeweging en het is zeker niet gezegd dat met het conflict binnen de FNV het overlegmodel zal worden vervangen door een strijdende vakbeweging die alleen naar de belangen van de leden kijkt. Daarbij mogen we ook niet uit het oog verliezen dat de voorzitters van de dwarsliggende bonden niet tegen de verhoging van de pensioenleeftijd zijn, maar tegen de uitwerking van de plannen, wat blijkt uit het feit dat ze pas in een latere fase om gingen.

De onvrede binnen de vakbeweging en de dalende organisatiegraad roepen echter wel om een andere aanpak van de bonden. De legitimiteit in het polderoverleg wordt vanwege die daling namelijk al jaren betwist en slechts vanuit een positie van kracht kan de vakbeweging haar plaats binnen de polder veiligstellen. Het vakbondsbestuur zit kortom in een spagaat: ze willen meer leden maar willen ook polderen en dat gaat niet altijd samen. Een radicale vakbeweging is namelijk niet iets waar werkgevers en overheid op zitten te wachten. Door te luisteren naar de leden kan de organisatiegraad misschien stijgen, maar willen de gesprekspartners in de polder dan nog wel overleggen? Een duivels dilemma voor de bonden.

LITERATUUR

- Apeldoorn, B. van (2000) Transnational class agency and European governance. *The case of the European Round Table of Industrialists*. *New Political Economy*, 5(2), 157–181.
- Beer, P. de (2008) *Drie redenen waarom de AOW niet moet worden verhoogd – en waarom ze niet deugen*. Inleiding voor de bijeenkomst van 'Platform AOW Omhoog!'. Amsterdam: Theater Bellevue, 3 april.
- European Round Table of Industrialists (1993) *Beating the crisis. A charter for Europe's industrial future*. Brussel: European Round Table of Industrialists.
- European Round Table of Industrialists (2000) *European pensions. An appeal for reform. A Report by the European Round Table of Industrialists*. Brussel: European Round Table of Industrialists.
- Gerwen, J. van (2000a) *De ontluikende verzorgingsstaat. overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890–1945*. Den Haag/Amsterdam: Verbond van Verzekeraars/NEHA.
- Gerwen, J. van (2000b) *De welvaartsstaat: volksverzekeringen, verzekeringsconcerns, financiële dienstverleners en institutionele beleggers 1945–2000*. Den Haag/Amsterdam: Verbond van Verzekeraars/NEHA.
- Tromp, B. (2006) *De derde AOW-paniek. Het Parool*, 28 september.
- Leeuwen, M.H.D. (2000) *De eenheidsstaat. Onderlinges, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800–1890*. Den Haag/Amsterdam: Verbond van Verzekeraars/NEHA.
- Loeff, van der H.C.V. en H. Goeman Borgesius (1887) *Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 September 1874 en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen*. Sneek: Pyttersen.
- Marken, J.C. van (1889) *Hoofdartikelen uit De Fabrieksboed (1882–1905), deel 2*. Delft: A. van Marken-Matthes.
- Marken-Matthes, A. van (1869) *Herinneringen uit het leven van J.C. van Marken, Verzameld door A. van Marken-Matthes*. Delft: A. van Marken-Matthes.
- Kolk, H. van der (2011) *Agnes kan niet blijven, dat moet eerst opgelost*. *NRC Weekend*, 1 en 2 oktober.
- Schouten, N. (2009) *Verhoging AOW-leeftijd. Ongewenst, onnodig en onzinnig*. Rotterdam: Wetenschappelijk Bureau SP.
- Tweede Kamer (2011) *Wetsvoorstel opheffing Spaarfonds AOW. Vergaderjaar 2010–2011*, 32696(6).
- Velden, S. van der (2005) *Werknemers georganiseerd. Een geschiedenis van de vakbeweging bij het honderdjarig jubileum van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)*. Amsterdam: Aksant.
- Vliet, O. van, J. Been en K. Goudswaard (2011) *Pensioenhervormingen, inkomensongelijkheid en armoede onder ouderen internationaal vergeleken*. *TPEdigitaal*, 5(2), 5–19.
- Windmuller, J.P. (1970) *Arbeidsverhoudingen in Nederland*. Utrecht: Het Spectrum.